

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

Հանդիմանում կը հրատարակենք և գիտենք որ նոյն-
քան հանդիմանում պիտի կարգան մեր ընթերցողները
ողբացեալ Հ. Արսէն Վ. ի սոյն բանաստեղծութիւնը,
զոր կատարեց նա հերոս, Ապրիլ 10ին, Միւսի մեր
Միւսի. Ուսանողական մէջ, ի պատիւ Մուրատ
և Ռաֆայէլ անմահ բարերարներու սարքուած հան-
դէսին մէջ, յատուկ հրաւերով Մ. Ռաֆ. վարժա-
բանի նախկին սաներուն:

Ողբացեալը, ինչպէս ինք ալ կ'ախարհէ, լեզուա-
բանական բարձր ու չոր բանաստեղծութիւն մը չէր
ուզած ընել, այլ ինչպէս կը վայելէր՝ ժողովրդական
և ընտանեկան շունչ մը տուած է անոր, խառնելով
նաեւ իր անձն և զուարթարանութիւնները՝ դիւրա-
մատելի ըլլալու համար ունիւղերներու մեծամաս-
նութեան, յօրինելով անոնց առջեւ հայ լեզուի
զեղծուը, և յորդորելով զամէնքը սիրելի զայն:

Պարտք կը զգանք ծանուցանել թէ ողբացեալ Հ.
Արսէնի ձեռագրին մէջ քանի մը էջեր կը պակսին,
առանց սակայն փաստելու բանաստեղծական ամ-
բողովական: Անձամբ ներկայ ըլլալով սոյն բա-
նաստեղծական՝ պիտի շանանք կապը դնել ուր հարկ
է, և թերին ամփոփումը նշանակել կարծազը-
ծերուն մէջ՝ որքան կը թոյլատրէ մեր յիշողու-
թիւնը:

ԽՄԲ.

ՀԱՅ եկեղեցին օրը երեք-չորս ան-
գամ կ'աղօթէ, որ Աստուած փրկէ մեզ
« յերեւելի և յաներեւոյթ փորձանքնե-
րէն »... երեւելի՜ տեսնուող փորձանքն
է, աներեւոյթը՜ ան՝ որ չի տեսնուիր...

Խոնդ մարտը՜ ինչպէս շատերուն իմ ալ
պուկէս բռնեց, և ստիպեց որ իր պա-
հանջած հարկը հատուցանեմ. և որովհե-
տեւ այդ հարկը ոչ ղրամով կը վճարուի,
և ոչ ալ ոտքի վրայ կենալով կամ նըս-
տելով, հարկադրուեցանք իր ուզած ձե-
ւովը, այսինքն ողիւն անկումով՜ իյնալ
անկողին. աս՝ երեւելի փորձանքն է. իսկ
աներեւոյթը՜ անհայտ...

Այդ ընկողմանած դիրքիս մէջ կը ստա-
նամ հրաւեր մը...

« Ապրիլ 12ին Միւսիեան տարեկան
հանդէս... փափաք որ նուաստս բանա-
խօսութիւն մը ընէ... վստահ ենք, սի-
րելի վարդապետ, որ սիրով յանձն պիտի
առնէք այս ձանձրոյթը, ի սէր հայ լե-

զուին՝ որուն պահապան հրեշտակն էք,
և ի սէր մեզի՜ որ ձեր աշակերտներն
ենք... »:

(Թշուառականները գիտեն ալ թէ ինչ
բառ պէտք է դնեն ղիմացինին ջիղերը թու-
ցնելու համար¹). հայ լեզու, և... աշա-
կերտ... բառեր սրբան սրտիս մօտիկ...
ու մենք ինկանք ծուղակը. բայց ինչ ծու-
ղակ. մէկը՝ որուն կեանքին մեծագոյն մասը
առեր քաշեր է արդէն, (և արդէն կ'երեւայ
ծակը՝ զոր ամէն ծնող՝ ուշ կամ կանոնի
պիտի լեցնէ²), և բնաւ առիթ չէ ունեցած
հրապարակաւ և ոչ իսկ երկու խօսք
ըսելու, շուքի մէջ մեծցած բոյս մը, սե-
նեակին չորս պատերուն մէջ ճգնող, զըր-
չով ու գրքերով ծեծկուող, երբեմն սանկս
զրական զգուշութիւններ ալ ընող՝ երբ ալ
համբերութեան ուղեկանները պարպատե-
ր են պայթելու աստիճան, հայ լեզուն սպան-
նողներուն երեսէն. մէկը՝ որուն ըղբղին
մէջ՝ եթէ հնար ըլլար կտրել հանել, պիտի
տեսնուէին հազարէ աւելի հայ լրագիրներու
անուններ, թիւեր, թուականներ 1512 էն
սկսեալ, ուր՝ այդ ըղբղին մէջ՝ եթէ կար
ալ ժամանակին բան մը, ան ալ ճգմուած
խեղդուած լրագիրներու և գրքերու այդ
ահաւոր կոյտերուն տակ, դուք՝ սիրելի
սաներ՝ որ այդ հրաւեր — փորձանքը ղըր-
կեցիք, ինչ պիտի ուզէիք որ ընէր այդ
շուքի՜ արեւ չտեսած բոյսը...

Նախ՝ շնորհակալ ըլլալ հրաւեր ընող-
ներուն՝ թէեւ փորձանաւոր, և երկրորդ
ինչորեւ որ ունկնդիրները ներողամիտ գըր-
նուին անփորձի մը առաջին թոթովանք-
ներուն...

Զիս « պահապան հրեշտակ հայ լե-
զուի » կը կոչէր հրաւերը. ո՛ւր էր
ունենայի հրեշտակի մը թեւերն ու թը-

1. 2. Հեղինակին կողմէ քերական մը արտած:

սիւքը, թուէի հասնէի քաղաքէ քաղաք,
դռնէ դուռ, և ամէն հայու սրտին մէջ
հրդեհներ հանէի՝ հայ լեզուն սիրելու,
զգուշու, անոր վրայ զուրգուրաւ...

Շատ փոքր էի, և այն ատեն հայու-
թիւնը ազատ արեւ ունէր, ծննդավայրիս
մէջ՝ որ փոքրիկ Հայաստան մըն էր, բոյն
մը կտրիւ Հայերու, կ'երգէինք ամէն տե-
սակ հայրենասիրական երգեր, նոյնիսկ
ղպրոցին մէջ. որոնցմէ մէկուն՝ որ զրի
գիտի և տպագրութեան համագային տո-
ներուն կը թուէր ամէն հայու շրթներուն
վրայ՝ պիտի կրկնեմ առաջին տունը. որ է.

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական.
Փափկամեջիւն բառերուդ
Նման արդեօք այլ տեղ կ'ա՞մ.
Դու որ մախ իմ ճնշեցիր
Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեշտ խօսքիւ.
Այն մախ ըզրիկ թոթովիս
Դեռ իմ մտքէմ չէ ելեր,
Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
Դեռ ց' ամսասան, կեա՛ց յաւետ.
Դեռ ց' միշտ լեզուդ հայկական
Դեռ ց' ծաղկալից ծաղկաւետ:

Ամէն ոք իր լեզուն կը սիրէ. և պէտք
է սիրէ. սիրէ այն լեզուն՝ զոր լսել է
մօրը բերնէն, սորվել և իր միջինիկ շրթ-
ները շարժելով՝ արտասանել է « Հայր
մեր » այնքան հմայեռ լեզուով: Ու ան-
ղին ինչ ծով հարստութիւն Ոսկերեանի
ոսկի թարգմանութեանց, Կորիւնի խոյ-
եանքներուն, Եզնիկի դասական վճիռ ձե-
լին, Խորենացւոյն վսեմութեան, Եղիշէին
ընարական քաղցրութիւնը, ևն. ևն., բայց
ամենէն աւելի մեծ ու չքնաղ հրաշակերտը
Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը. « Եւ-
օճն էր իմաստնագոյն քան զամենայն գա-
զանս որ ի վերայ երկրի զոր արար տէր
Աստուած: Եւ ասէ օճն ցկինն. Զի՛ է զի-
նաց Աստուած թէ յամենայն ժառոց որ
ցէր ի ներքս ի դրախտի այդը՝ մի՛ ուտի-
ցէր: Եւ ասէ կինն ցօճն. ի պտղոյ ծա-
ղախտիդ կերիցուք, բայց ի պտղոյ ծա-
ղոյն՝ որ է ի մէջ դրախտին, ասաց Աս-

տուած, մի՛ ուտիցէք ի նմանէ, և մի՛ հուս
լինիցիք՝ զի մի՛ մեռանիցիք: Եւ ասէ օճն
ցկինն. Ոչ եթէ մահու մեռանիցիք. զի
գիտէր Աստուած թէ յորում աւուր ուտի-
ցէր ի նմանէ, բանայցեն աչք ձեր, և լի-
նիցիք իրրեւ զաստուածս՝ ճանաչել զբարի
և զչար: Եւ ետեւ կինն զի բարի էր ծառն
ի կերակուր և հաճոյ աչաց հայելոյ, և
գեղեցիկ ի տեսանել. և աս ի պտղոյ նորա,
եկեր. և ետ ասն իւրում ընդ իւր, և կե-
րան. և բացան աչք երկոցունց, և գիտա-
ցին զի մերկ էին. և կարեցին տերեւս
թղենոյ, և արարին իւրեանց սիւսմանե-
լիս: Եւ լուան զձայն զգնալոյ տեսան
Աստուծոյ ի դրախտի անդ ընդ երեկս, և
թաքեան Ագամ և կինն իւր յերեսաց
տեսան Աստուծոյ՝ ի մէջ ծառոց դրախտին:
Եւ կոչեաց տէր Աստուած զԱգամ, և ասէ
ցնա. Ո՛ւր ես: Եւ ասէ. Լուայ զձայն քո
ի դրախտի աստ՝ և երկեայ. քանզի մերկ
էի և թաքեայ: Եւ ասէ ցնա. Ո՞ պատ-
մեաց քեզ թէ մերկ ես. բայց եթէ ի ծա-
ռոյն յորմէ պատուիրցիք քեզ՝ անտի եւեթ
չուտել, կերա՞ք արդեօք ի նմանէ: Եւ ասէ
Ագամ. Կինս զոր ետուր ընդ իս՝ սա ետ
ինձ ի ծառոյ անտի և կերայ »:

Կը տեսնէք ինչ զմայլելի պարզութիւն,
ինչ գեղեցկութիւն...

Պիտի առարկէք թէ մենք անշուշտ պէտք
է գովենք մեր լեզուն. որովհետեւ մերն է,
և ինչ որ մեր է, միշտ գեղեցիկ է... ո՛չ.
լսենք օտարները:

Շահան Զրպետ հայազգին՝ ուսուցիչ
Բարիդի Արեւելեան լեզուաց վարժարանին
մէջ, Սէն Մարգէն իմաստուն հայերենա-
գէտ անձին հետ յօրինած է զիրք մը՝
« Հետազոտութիւն Ասիոյ հին պատմու-
թեանց » անունով. որուն 21^{րդ} զուլիսը
կը պարունակէ եւրոպացւոց վկայութիւն-
ները մեր Աստուածաշունչին վրայ: Այդ
զուլիսէն մէջ պիտի բերեմ քանի մը կտոր-
ներ, թարգմանութեամբ Զամուռնի պա-
տուելիին՝ Արմաշու Յոյս թերթէն. 1876.

« Հայ զրականութեան մէջ զանձ մը
կայ՝ որ բոլոր բրիտանից կը վերաբերի,
և պէտք է ճանչցնել զայն... »

« Հին եւ նոր կտակարանաց հայերէն թարգմանութիւնը իր հնութեամբը, ճշտութեամբն ու պերճախօսութեամբը՝ ճանչցուած ամէն թարգմանութիւններէն գերազանց է: Տեսնող իմաստնոց պատմածին նայելով՝ ասիկա աստուածային պարգեւ մըն է աւելի քան մարդոց գործ »:

Եւ յետ յիշելու հայ լեզուին ինչ ինչ առաւելութիւնները, կ'ըսուի հոն. « Հայ թարգմանութիւնը ուրիշ յատկութիւն մըն ալ ունի եւ է ոճի մաքրութիւնը, ներդաշնակութիւնը եւ պերճախօսութիւնը: Ասորի եւ լատին թարգմանութիւնները այնպիսի ոճով մը գրուած են՝ որ ընթերցողին զբաւորական ճաշակին խաթարման պատճառ կ'ըլլան: Յունականը եթէ բացարձակ գերազանցութիւն մը չունի ալ՝ պարզ եւ ազնիւ ոճ մը ունի, թէեւ խիստ հասարակ է. իսկ հայ թարգմանութիւնը միանգամայն յստակ, վսեմ եւ ներդաշնակ է: Ասիկա զարմանալի բան մը չէ. որովհետեւ ասոր թարգմանները խորին հմտութենէն զատ՝ հոգեկաւոր քերթող եւ քաջ ճարտասան էին: Ասոնց Հին կտակարանի թարգմանութիւնը, մանաւանդ երկրորդ Օրինաց, Դատաւորաց, Թագաւորութեանց, Յորայ, Դաւթի, Սողոմոնի եւ Մակարայեցոց գրքերունը այնպիսի վսեմ եւ ճոխ զրուցուածքով մը գրուած են, որ մարդ եթէ մինչեւ վերջը չկարդայ, ձեռքէն ձգել չ'ուզեր: Նոր կտակարանի թարգմանութիւնը ծայրէ ի ծայր պարզ է, գեղեցիկ, վճռաբան, եռանդուն եւ խիստ վեհ: »

« Վիլֆրուա արքան՝ որ հայերէն լեզուի հմուտ էր, այս թարգմանութիւնը կարդալով այնքան զմայլած էր՝ որ կը գրէ. « Կրնայի՞ արդեօք մոռնալ սուրբ Գրոց յունարենէն առնուած այս թարգմանութիւնը, ... որ ամէն կերպով պերճախօսութեան օրինակ է »:

« Ուրիշ իմաստուններ ալ ասոր նման նպաստաւոր վկայութիւններ տուած են: ... Շատ գիտուն մարդիկ, եւ յանուանէ Հօգինիկ, Կօլիուս եւ Սորպոնի վարդապետներէն Բիգ՝ մեծ յարգ մատուցած են

սուրբ Գրոց հայերէն թարգմանութեանը Եօթանասնիցէն ետքը հնագոյնը ասիկա գտնելով, եւ յունարէն սուրբ Գրոց մէջը սպրդած սխալները եւ փոփոխութիւնները ուղղելու եւ սրբագրելու յարմար կը դատեն, ինչպէս կ'ըսէ Պետրոս լը Պրէօն: »

« Երկու սուրբ հայրապետներ՝ Սահակ եւ Մեսրոպ, առաջին եղան ժամագրքի, շարականի, մաշտոցի, տօնացոյցի եւ խորհրդատետրի կարգադրութեանը պարագայեւ... »

« Բայց անմահ անուան արժանացան սուրբ Գրոց հայերէն գեղեցիկ թարգմանութեամբը, զոր Եօթանասնից յունականէն առին: Այս թարգմանութիւնը՝ որուն արդէն սկսած էին Սահակ եւ Մեսրոպ սուրբ Հայրապետները, յաջողութեամբ կատարեցաւ: Ասոնց մէջ իրենց խորին ընդունակութեանը, պերճախօսութեանը եւ ճարտարութեանը անմահ յիշատակ թողուցին՝ բնագրին արտայայտութեանց յատկութիւնը եւ բոլոր ուժը իրենց թարգմանութեան մէջ պահելով: »

« Վայսիէ Լաբրոզ, Բրուսիոյ թագաւորին խորհրդականը, Քլօտ Լանֆանին գրած մէկ նամակին մէջ այսպէս կ'ըսէ. « Ըստ իս հայերէն թարգմանութիւնը Նոր կտակարանի ամէն թարգմանութեանց թագուհին է: Այս լեզուին այն յատկութիւնը որ բնագիրն ըստ բառից կրնայ բացատրել՝ ուրիշ ո՛չ մէկ լեզու ունի: Ասոր բնին ոգին ինչ ըլլալը գիտես, եզրագծացող լեզուն անկէ աւելի հեռի է յունարենէն, եւ շատ անգամ Նոր կտակարանի թարգմանութեան մէջ բնագրին հետ ինչ յարաբերութիւն ունենալը դժուար կը հասկնայ... »

« Շատ իրաւացի է Բիգ վարդապետին դատումը հայ թարգմանութեան համար: Չորս աւետարանաց հայերէն գեղեցիկ մէջը դրած թագաւորական գրատան մէջ գտայ եւ ինծի համար օրինակեցի... թէ որ հայերէն թարգմանութեան գեղեցիկութեան, վսեմութեան, պերճութեան վրայ ամէն ըսելիքներս գրելու ըլլայի՝ գիրք մը շարագրելու էր: Այս թարգմանութեան

վրայ ունեցած մեծ վարկուծ շատ հիմնաւոր է »:

Այս նամակը գրուած է Պերլին 1718ին, Պօլսկի եւ Լանֆանի հրատարակած եւ 1718ին Ամսդերտամ տպած Նոր կտակարանին մէջ:

« Եթէ Կապրիուսի եւ Ամսդերտամի արեւելեան լեզուաց ուսուցիչ Յովակիմ Շրէօտէրի եւ Վիստոն եղբայրներուն եւ Վիլֆօր քարոզիչին վկայութիւնները՝ զոր կու տան ի նպաստ հայերէն թարգմանութեան, եւ ուրիշ առաջին կարգի գիտնոց այս նիւթի վրայ խօսուածները ժողովէինք, այս գլուխը շատ աւելի կրնայինք երկայնել՝ կ'ըսեն Զրպետ եւ Սէն Մարգէն: »

« Վերոյիշեալ անձանց վերջինը՝ Վիլֆօր, երեսուն տարի Հայաստան կեցաւ հայերէնի վրայ բազմալեզու բառարան մը յօրինելու համար, որ տպուելու մօտեցած էր երբ Գաղղիոյ 1789ի յեղափոխութիւնը պայթեցաւ եւ այս օգտակար գործը ետ մնաց: Անօգուտ է ասկէ աւելի խօսիլ այնպիսի ճշմարտութեան մը համար՝ զոր հայերէնի Բիգ մը տեղեկութիւն ունեցողները ճանչցած են, եւ ընդդիմախօս մը չէ ելած: Աներկրայելի է որ հայերէն թարգմանութիւնը ոճին գեղեցիկութեամբը եւ Եօթանասնից թարգմանութեան նման ըլլալով ամէն թարգմանութիւններէն գերազանց է »:

Դենք իբր վերջաբան՝ Եւրոպացի արդի Հայագէտ բանասէրի մը խօսքը. « Հայկական գրականութեան ամենէն աւելի նշանաւոր արտադրութիւնն՝ սուրբ գրոց թարգմանութիւնն է. փառք իր դարուն, որ հայ ազգին համար ամենէն արդիւնատու եղած է, եւ որ պատմութեան մէջ անմահացաւ՝ թարգմանչաց դար կոչուելով: Եթէ կայ թարգմանութիւն մը սուրբ գրոց որ եկեղեցական հաստատութիւն (sanction) ընդունած է, առանց տարակոյսի՝ հայկականն է: Ոչ միայն ընդհանուր գործածութեամբն ամէն տեղ մուտ գտած, հայ եկեղեցւոյ բարձրաստիճան անձանց ձեռքով սկսուած եւ ի գլուխ տարուած, այլ նաեւ՝ ինչպէս ոմանք կը համարին՝ յԱշտիշատ գումարուած ազգա-

յին ժողովին մէջ (434ին) վաւերացած »: Ինչպէս յանկարծակի բուսաւ այս ազնիւ լեզուն... »

Ստրաբոն կ'աւանդէ թէ Հայերը Փոքր Ասիայէն է որ անցած են Հայաստան: Իսկ Հերոդոտոս եւ հին պատմագիրներէն ոմանք կը համարին թէ Հայերը ոչ միայն զգեստով եւ զէնքով նման էին Փոլագացոց, այլ եւ տոհմով եւ լեզուով... »

Իսկ լեզուն... Փրեդերիկոս Միւլլէր, Լակարտ, Բրուզման պարսկերէն շատ բառեր տեսնելով հայերէնի մէջ, զայն հնդեւրոպական լեզուներու իրանեան դասին մէկ ճիւղը համարեցան. բայց Հիւսիսային հայերէնի ձայնարանական դրութիւնը քննելով, հնդեւրոպական լեզուաց առանձին ճիւղ մը յայտնեց հայերէնը... »

406 ին՝ զրի գիւտ. եւ կը սկսին թարգմանուիլ նախ Աստուածաշունչը, եւ յետոյ միւս հրաշակերտները: Գործաւորներ այդ հրաշագործակ արուեստին՝ վարպետներ՝ Սահակ, Մեսրոպ, աշակերտներ՝ Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի, Աբրահամ Զենակացի, Սամուէլ, Եզնիկ, Կորնիւս:

Կ'աշխատին մինչեւ 465, եւ կը քաշուին ասպարէզէ:

Իրենք ստեղծեցին այդ լեզուն. — ո՛չ: Դեռ զրի գիւտ չեղած՝ ունինք հատակոտորներ Գողթան երգերու՝ զոր խորեանացին կը յիշատակէ իր պատմութեան մէջ: Վահագնի երգին հեղինակն անծանօթ է. բայց միւսներուն հեղինակը հաւանօրէն Վրոյրն է՝ Տիրիթի որդին. Վահագնի երգը գրուած կը համարուի Քրիստոսէ երկու դար առաջ, ուր Արտաշէս կը հրամայէր որ հայերէն լեզուն ուսումնասիրուի, ծաղկի եւ իր տէրութեան նոր աշխարհակալած գաւառներուն մէջ տարածուի, զամէնքը մի ազգ եւ մի լեզու ընելու համար:

Ամէն տարակոյսէ վեր է որ մեզի Մեսրոպէն առաջ հայերէն գրով գրականութիւն ունեցած ենք, որ զուտ ազգային էր, քրիստոնէական ազդեցութենէ ազատ: — Վարդան պատմիչ կը գրէ թէ Հիները

տայ, ինչպէս ալ շարէ՝ միակ ճիշտը, միակ գեղեցիկը պիտի ըլլայ՝ զոր պիտի հասկնայ ու ծախահարէ ամբողջ ժողովուրդը, որուն դիմաց գլուխ պիտի խոնարհեցնեն ամէնքը, ապագայ կամքերն անգամ: Մեսրոպեան դպրոցի իւրաքանչիւր հեղինակ վսեմ շունչ մ'ունի, անոնցմէ իւրաքանչիւրը կարծես այս պարծենկոտութիւնը վերջին աստիճանի զգացած է. խօսածս ձիշտ, պարզ, ազնիւ ու գեղեցիկ է, որովհետեւ եւ եւ խօսողը. հայերէն լեզուին օրհնքը՝ իմ կամքս է: Եւ եթէ իրենց կամքը այնքան ինքնավստահ ու ամենակալ է, անոր համար է, որ իրենց ետին ամբողջ հայ ժողովուրդին կամքը ունին, հայ ժողովուրդին հոգին ունին, պարզ, պերճ, հզօր, կենսութեամբ...

Ու հոս պիտի լսեցնեմ ունկնդիրներու քանի մը տող Աստուածաշունչի՝ իմաստութիւն Սողոմոնի՝ գրեցն պատառիկ մը.

«Զի բոմբիւնք շուրջ զնորօք պատեալ սրարբեցուցանէին, եւ ցնորք անժպտք խոթողադիմացն երեւէին: Եւ հրոյ եւ ոչ մի ինչ բռնութիւն կարաց լուսաւորել, եւ ոչ խարուկածին բորբոքեալ բոցք հանդարտէին լրջացուցանել զտխուր գիշերն...»

Էր զի նշանօք ցնորիցն պակչէին, եւ էր զի ոգւոցն մատնութեամբք լքանէին, զի յանկարծօրէն եւ յանկարծուստ մածանէր ահն ի վերայ... Բանգի միով խաւարային շղթայիւ ամենեքեան կապեցան. եթէ հողմ շնչէր, եւ եթէ թանձրախիտ ոստոց քաղցրածայն հաւուց բարբառ հընչէր. եթէ յորդութիւն ջրոց հոսելոց բըռնութեամբ, եւ եթէ բոմբիւնք սպառնալեաց վիմաց հոլովելոց, եւ եթէ ընթացք աներեւոյթ անասնոց կայտուելոց, եւ եթէ բարբառ ահագին գազանաց զոչելոց, կամ անդրէն յանձն բեկելոց ի քարանձաւաց լերանց ձայնից արձագանգաց՝ լըոյց ըզնոսա զարհուրեցուցեալ, Զի ամենայն աշխարհ պայծառացեալ լուսով լուսաւորէր եւ անխափան գործով կայր պնդակագմ: Բայց միայն ի վերայ նոցա տարածանէր ծանր գիշեր, օրինակ խաւարին որ յա-

ջորդելոց է զնոսա. ինքեանք ինքեանց իսկ ծանրագոյնք էին քան զխաւար»:

Ո՛րքան մեծահոգի, ո՛րքան ազնիւ եղած ըլլալու է այն ազգը, որ այսպիսի լեզու մը խօսած է. եւ ո՛ր հայը՝ իրեն փառք ու պարծանք պիտի չհամարի, ինքզինք հպարտ պիտի չզգայ՝ այսպիսի լեզու խօսող նախնեաց զաւակ ըլլալէն... ու կըրտնայ այսպիսի ազգ մը մեռնիլ... երբեք...

Բայց պարծիւն. ու հպարտանալը չի բաւեր. պէտք է սիրել այս ազնիւ լեզուն, պէտք է զայն սիրցնել, պէտք է սորվիլ, պէտք է ամէն միջոց ի գործ դնել՝ որ դպրոցներու մէջ աւելի խնամք տարուի այս պերճ հոյակապ լեզուն սորվեցնելու, գուրգուրալու անոր վրայ, եւ կարգալու բնագիրներուն մէջ այդ վեհ պերճ եւ հրաշալի լեզուն. զի առանց այդ լեզուն կատարեալ գիտութեան՝ կարելի չէ ազնիւ աշխարհաբար գրել. գրել լեզուն մը՝ որ շարունակութիւնն ըլլայ հինքն, ներդաշնակութեամբ, յստակութեամբ, վեհ հուլթեամբ:

Խաւացի ո՛ր հեղինակը առանց լատիններէնի կատարեալ հմտութեան՝ նշանաւոր գործ թողած է երբեք. Տանդէ՝ ջուրի պէս գիտէր լատիններէն. Բեդրարբա նոյնպէս, եւ այդ լեզուով գրեք եւ գրած. պիտի անհմուտ ըլլային այն լեզուին, կրնային գրել մէկը իր Աստուածային կատակերգութիւնը, միւսն՝ իր Սիրոյ նոսաբարանը, այնպէս ինչպէս գրեք եւ, ինչպէս բարտի, Քարտուչչի, Բաւաքոյի՝ որ հոյսալապ գործեր են թողած, իրենց լեզուին ոյժն ու կորովը, ճաշակը, ներդաշնակութիւնը ուսած են լատիններէնէն...

Եզնիկէն 30 տարի վերջ՝ այլեւս չկայ այն ազնիւ լեզուն. կը մտնէ հելլենարաւորութիւն՝ զխաւոր ներկայացուցիչներ Մովսէս Խորենացի եւ Դաւիթ Անյաղթ Փարպեցի միայն ուշագրաւ երեւոյթ մըն է. իր հայերէնը վահանի մարգարէնութեան ժամանակի հայերէնն է: Ոչ մէկ դպրոցի ազգեցութիւն չի կրեր. իր

ոչինչ կայ ստրկական ազգեցութիւն Եզնիկէն ու Խորենացիէն:

Անցման շրջան հայերէնի՝ Զէն մինչեւ Ժ դար: Անցման շրջան ըսել է քայքայում եղած ձեւերու եւ վերակազմութիւն նոր ձեւերու: Բայց ասոնք յանկարծակի չեն ըլլար, մէկ օրուան մէջ: Դարեր կ'անցնին մինչեւ որ մարդիկ գիտակցութիւնը կ'ունենան թէ բառարանի եւ բեւականութեան ձեւեր կան որոնք այլեւս ընտանի չեն իրենց, հին են, ուրիշ ձեւեր ալ կան ընդհանրապէս որոնք սովորական դարձեր են, մայրենի:

Ուրիշ հանգամանք մը որ կ'արգիլէ անցման շրջանի գրողներուն պարզ ձեւերու տիրանալու, նախընթաց դպրոցներու ազգեցութիւնն է՝ անհաւասար, ճնշող կերպով մը: Իրենց դարու լեզուն դեռ հաստատուն ձեւեր չունենալով՝ բոլորովին առանձինն ըլլալու համար, եւ ոչ ալ բոլորովին նոյն վառձապուհի դարու լեզուն հետ. կեղծ նկարագիր մը ստիպուած է ունենալ: Ասոնց վրայ աւելցնելու է նաեւ հելլենական դպրոցը, որու դրութիւնը ոչ միայն գիտնական գրութեանց մէջ սահմանուած կը մնայ, այլ հետագայ դարերուն կը տարածուի նաեւ՝ քիչ մը զրուլեան ամէն ճիւղերուն մէջ:

Բոլոր գրողները վեցերորդ դարէն մինչեւ տասներորդ դար՝ այս արտայայտութիւնն ունին. Կոմիտաս կաթողիկոս, Յովհան Մամիկոնեան, Սերէոս, Կաղանկատուացի, Շիրակացի, Յովհան Իմաստասէր, Ստեփանոս Սիւնեցի, Դեռնոյ երէց, Յովհան Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի:

Իրենց զրուածքներուն մէջ կան էջեր որ զուտ հելլենական են, ուրիշ էջեր զուտ օրինակութիւններ Մեսրոպեան դպրոցէ, կան իրենց ձեւերն ու բառերը, կան Մեսրոպեան դպրոցի բառերուն սխալ առումներ, ընտանեկան մտքով առումներ, կան նորաձոյլ բառեր յաջող կամ անյաջող: Ազգաթանգեղոսի խօսք մը Խորենացիի խօսքին քով, Եզնիկի ոճ մը Երեւոյթի կամ իններորդ դարու դարձուածքի մը քով: Երբ կ'ուզեն ընտանի ըլլալ՝ կը

ռամկանան, կը ջրոտին, երբ բարձրանալ ձկալին՝ արուեստի տեղ՝ արուեստականութեան կը դիմեն: Հասարակաց բնագոյ մ'ունին կը լիւրենու, շատ զգացմամբ լեցնելու, մեծ ճիւղ մ'ունին զօրութիւնն զգացնելու, եւ ճիշտ այս իրենց ճիւղը կը ցուցնէ թէ հայերէնը զօրութեան ինկեր է, ծերացեր է: Ու անցման այդ շրջանին մէջ մենք՝ վեցերորդէն մինչեւ տասներորդ դար՝ միայն երկու հոգի ունեցած ենք, որոնք կըրցած են հայերէնի նոր ձեւ մը տալ. Թէոդորոս Քոթեմաւոր եւ Գրիգոր Նարեկացի:

Քոթեմաւոր թէեւ երեք կտոր բան գրած, բայց առանձին լեզու մը ունի. եւ զինքը հասկնալու համար հայերէն գիտնալ միայն չի բաւեր, պէտք է իր հայերէնը գիտնալ: Իր քառասուն էջ մասնագրութեան մէջ աւելի նոր բառ կը համրուի, քան ուրիշներու հատորաւոր համրումը մէջ: Չարհուրելի սիրող մըն գրուածներուն մէջ: Չարհուրելի սիրող մըն է բառեր բարդելու. ինք գոհ չ'ըլլար երբէք բառ միացնելով, ինչպէս կը թոյլալու բառ միացնելով, ինչպէս կը թոյլալու առէ աչքին հայերէնը. ինք անոնց թիւր երեքի չորսի կը հասցնէ, հանգերձ իրենց ամանցներովն ու յօդակապերովը:

Ահա քանի մը նմուշներ, խոյրապասկազարդ. յոգնազանագունակ. բազմայեղանակաբան, երկնահոլովակառու. հոսադանակաբան, երկնահոլովակառու. հոսադանակառու վերագագաթնակատարահերձ. հրալուսաճաճանչաղեղնութիւն:

Նարեկացի, յաջողած է աւելի աւարտուն ձեւ մը տալ իր հայերէնին: Ինք միակ հեղինակն է որ ամենէն աւելի կըրցեր է զգացնել իր լեզուն մէջ հայկական, նկարչութեան, ճարտարապետութեան, եւ լաժշտութեան ոգիին այն ձեւերը՝ զոր տուած է անոր քրիստոնէութիւնը...

Իր արուեստը հայերէնի ոչ մէկ փուլ չի մերժեր. բայց ամենէն ալ միայն այն գիծերը կ'առնէ որոնք աւելի յարմար են իր շէնքին ամբողջութեան:

Ու արդէն տասներկուերորդ դարն ենք. ընտանեկան լեզուն՝ ազգային լեզու կ'ըլլայ. կը խօսուի, կը գրուի, մեր լեզուն

կը հռչակուի: Այլ իր վրայ է որ պիտի աշխատին ճաշակներն ու տաղանդները:

Ինչ որ զուտ կայ իր մէջ, ինչ որ նաեւ իր արտայայտութեան էական գիծերը կը կազմեն, են այն ձեւերը որոնց հանդիպեցանք արդէն Վահագնի երգին եւ Ոսկեղարու նախախորձերուն՝ Եզնիկի, Կորիւնի եւ Փարպեցիին մէջ: Նախընտրութիւն մը բառերը ընտանեկան նշանակութեամբ գործածելու, ածականը գոյական նէն առաջ եւ անոր համաձայն դնելու, յատկացուցիչը յատկացեալէն, բացայայտիչը բացայայտեալէն առաջ դասաւորելու, յոգնակիի ք-ին տեղ՝ կը դնելու, ստորագասականի տեղ՝ սահմանական, զոր որոշելու համար երեւան պիտի գայ կա մակարոյժը...

Սկզբնական գրութիւնները դեռ շատ անհաւասար երեւոյթ մ'ունին, խառնուրդ մըն են հին ու նոր ձեւերու, դեռ երկու լեզուներուն սահմանները բոլորովին չեն ճշգրտած. ականջնին լեցուն է հին ձայներով: Նոր լեզուն ունի այն շնորհքը՝ ինչ որ ունի նոր լեզու ելլող սղոց խօսածքը. կը սկսին խօսիլ.

Օձ մի կայր գումով կապոյտ,
Գալարեկով առնոյր պտոյտ,
Յիւր փորըմ կայ այն քարոյժ գիւտ,
Որ ի ցամաք մա մեռնի շոյտ:

Շնորհալիքն է. բայց իր դարու աշխարհաբարը միշտ այսպէս ընտրուած՝ զուտ չէ. ինք ազգուած է հին հայերէնէն զոր աւելի վարժ էր գրելու... բայց այն դարուն ժողովրդական խօսուածքը այսպէս մաքուր չէ. խառն է ուրիշ լեզուներու բառերով. ահա նմոյշ մը Մխիթար Հերացիէն՝ որ ժամանակակից է իրեն.

«Միօրեայ ջերմն որ պատճառն ի տաք կերակրոց ընծայի. գիտացիր որ այս պատճառ շատ գիտացաւ թիւն բերէ, եւ բերանոյն չորութիւն եւ ծարաւ. երեսացն եւ աչացն գոյն կարմիր լինի. զի զլուին իւր լինի տաք պոսխարայով, որ է տաք շոգիք»:

Հերացիէն քիչ վերջ Սմբատ Գանդա-

տապ կը ներկայացնէ իր ժամանակի բուն խօսուածքը.

«Եթէ ոք առուտուր կամ փոխ այնէնդ սէրէֆիկ, ու խալապայ կամ խարէտութիւն լինի ի մէջն. եւ կենայ գրած ի սերեֆիկն տֆթարն փոխն ու պոմանն. ու սերեֆիկն ճանչած ու վկայած ըզորտ մարդ լինի, փորձած հալալ, նա ի դարպանն երդնու սերեֆիկն ի խաչն եւ յաւատարման, որ իր գրածն որ կայ յիւր տֆթարն՝ նա ըզորտ է, նա աւտած իր ու առնուն գիրաւունքն»:

Այս ճիշտած, խեղաթիւրուած, այլասերած ձեւերով լեզուն միայն անոր համար սիրելի էր՝ որովհետեւ կենդանի էր, շարժուն... Չարմանալի է որ կիլիկեան հարստութեան պաշտօնական լեզուն ըլլալով հանդերձ, փոյթ չէ տարուած աշխարհաբարը իշխանաւթայել լեզու մ'ընելու:

Գրագէտներն են դարձեալ որ կ'ազնուացնեն զայն. նմոյշ մը Կոստանդին Երզնկացիէն.

Է անմիտ, երբ դու չունիս քեզիկ բաժին իւր
Մաղըտովի
Եւ չըկայ առ քեզ զանծի դէզ կամ քըսակ երկու
փողովի
Դու հմտագանդ է՝ ք չըկեմաս իմաստմոց՝ քի՛չ իւր
սելովի
Որ յամէ՛ն պահ չերեւիս մերկ ու դատարկ իւ
ամօթովի:

Բայց ամենէն աւելի Գուշակն է որ այն ընտանի, այն միամիտ արտայայտութիւնը, զոր ունի այս նոր սկսող, դեղեկոտ, թոթովող լեզուն, կըցած է գողարութեան աստիճանին բարձրացնել իր պատկերներու պայծառութեամբը, զգացումներու խորութեամբը եւ խմատներու նրբութեամբը.

Կամ թեղիկ մըտիկ արա, ջուրն ու ձէթն ու հոլըմ
իւման.
Կամ թեղիկ է մտաց մըման, ջուրն ուսման, ձէթն
գիտութեան.
Քանզի զմիտքդ սուրբ ումիս, դու սիրով ջանաս
ուսման,
Հոգիդ է պայծառ գումով, որ լոյս տայ քեզ
մթութեան.

Եւ ահա հասաւ Մխիթար Արքայ. եօթն-եւտասներորդ դարուն մէջ աշխարհաբարի վրայ ուշադրութիւն դարձնող ինք եղած է: Վերին աստիճանի գործնական միտք՝ ինք ըմբռնած է լեզուին անհրաժեշտութիւնը, եւ հետամուտ է եղած նոր լեզուին ձեւերն որոշելու, հաստատելու, սահմանելու: Իր աշխարհաբարի քերականութիւնը թէեւ կատարեալ գործ մը չէ, բայց իր արուճանակային վիճակին մէջ ալ՝ բոլորովին համաշունչ է նոր լեզուի ոգւոյն: Իր աշխարհաբարն ալ աւելի մօտէն, աւելի որոշ կը հնչէ մեր ականջներուն.

Պէտք է գիտնալ որ եր գիրն անուններուն վերջը միշտ բացորոշելու համար կու գրուի այս մեր աշխարհաբար լեզուին մէջ. նորա համար շարադրութեան եւ խօսից մէջ՝ անունն թէ ուղղական լինի, թէ զօրութեամբ նախգրու տրական, եւ թէ հայցական, եր գիրը կ'առնու...

Բայց Մխիթարի ջանքը կղզիացեալ կը մնայ. լատինաբանութեան հրդեհը ճարակը էր. ունիթոռները հայ լեզուն ձեւած էին լատիններէնի վրայ. Յակոբ Հոլով 1674ին անոր քերականութիւնը պատրաստեց էր. հայ լեզուն՝ ոսկի լեզուն՝ ազնիւ լեզուն ապականեց էր՝ այլանդակուեց էր... եւ ո՛վ որ չհետեւէր այդ այլանդակութեանց՝ հերձուածող կը համարուէր: Բայց մեծն Մխիթար պատուիրեց էր իր աշակերտներուն որ փութով այդ պղծութիւնները ջնջեն հայ լեզուին երեսէն, եւ Հ. Ասկերեան առաջինը կ'ըլլար ընքուշ լեզուով մը թարգմանելու թովմա Գեմբացին. ու եւան հետզհետէ Չամչեան, Նեւրով ուղիղ ճամբան ցոյց տուին: Ասոնք միեւնոյն ատեն հոգ ունեցան աշխարհաբարը զարգացնելու՝ մանաւանդ ինձիւնեան... եւ 1843ին կը սկսէր հրատարակուիլ «Բազմալէպ»ը. արուեստն սկսած է արդէն. Չախճախեան, Թովմաճեան, կը նպաստեն անոր մեծապէս, մինչեւ որ կը հասնի տիտանը՝ Արսէն Բա-

գրատունին, եւ ապա իր աշակերտը՝ Հիւրմիւզը:

Այս երկուքը կը ստեղծեն Նոր-Գրաբար մը, ազնիւ եւ գեղեցիկ. պիտի ըլլան նոյնիսկ շատեր որ մտածեն թէ յաջողած են անոնք Մեսրոպեան զպրոցին յար եւ նման գրելու: Բայց անոնք երբեք ոչ մէկ փոյթ չեն ըրած Եզնիկին նմանելու: Իրենց գրուածքներուն մէջ շատ ու շատ բառեր կան՝ ըսուածքներ կան՝ զորս ի գուր է փնտել Մեսրոպեան գրպրոցին մէջ: Իրենց գրութիւնը բոլորովին ընտրական է. ծծել ամբողջ նախնիքը՝ եւ յետոյ՝ ինչպէս աղբիւրէ՝ բղիւլ: Անոնց անձանթ չեն Մեսրոպեան շրջանի անհամեմատ առաւելութիւնները հետագայ զպրոցներուն ու դարերուն վրայ. բայց իրենց հաւատք ունին միեւնոյն ատեն թէ անոնց մէջ ալ միշտ կարելի է բառ մը գտնել գեղեցիկ, յաջող դարձուածք մը. ու զայն կը վերցնեն, կ'իրացնեն, կ'ազնուացնեն: Արտայայտութեան մասին անոնք կը մտածեն միայն իրենց անձին արտայայտութիւնը տալ լեզուին. ազնիւ հայերէն ըլլայ՝ եւ ըլլայ իրենցը եւ ոչ թէ մտերացածոյ: Եւ երկուքն ալ կը յայտնեն թէ մեծ ճաշակով արուեստագէտներ՝ վարպետներ են: Հայերու մէջ եղած է երբեք այնքան թանձր ականջ որ չզգայ քաղցրաձայնութեան, յարմարակցութեան, դիւրութեան այն զգլխիչ արտայայտութիւնը զոր ստացած է հայերէնը մինչ «Կալիփսէ կայր ի սուգ անմիթար»...

Ատի խոստովանած է նոյն ինքն Մատթիա Գարագաշ՝ Ոսկեղարու բուրմը, Հիւրմիւզի լեզուին ընծայելով ամէնէն քնքուշ ձիրքերը: Յստակութենէ դուրս, միակ գիծը՝ բայց որ Հիւրմիւզի լեզուին արտայայտութեան ամբողջ նկարագիրը կը կազմէ, անուշ երաժշտութիւն մըն է, հովուերգական, ուրիշ ոչինչ:

Բազրատունին՝ աւելի ծաւալ ունի, աւելի թեւատարածութիւն: Յստակութիւն, երաժշտութիւն. փոփոխութիւն, զօրութիւն, հարստութիւն, բոլոր այս ձիրքերը վերին աստիճանի եւ շատ համեմատ քա-

նակութեամբ խառնուած՝ ընդելուզուած են իր մէջ: Իր բոլոր գործերը արուեստի արտադրութիւններ են, վրանին տաղանդի կնիքը կրելով: Ինչպէս Եզնիկի լեզուն՝ իր հայերէնն ալ չի զգացներ թէ պղտիկ ազգի մը, դարերով գերի եղած ազգի մը լեզուն է: Իր լեզուն մեծ, յաղթական, տիրող ազգի մը վայել է, Հռոմայեցոց կամ Անգլիացոց: Ինք՝ Նոր — Գրաբարեաններու պետը կ'ըլլայ. Ոգին, որուն շուրջը կը շարունակ մեծ ու պղտիկ նոր գրաբարազիրներու խումբ մը, իր փառքին պսակը կազմելու համար...

Ուրիշ արուեստագէտներ, ժողովուրդին ծոցէն ծնած ու հոն ապրած, աւելի լաւ գիտցան թէ ինչ պէտք էր փոխ առնել Նոր — Գրաբարեաններէն աշխարհաբարի համար. բառերու հարստութիւնը, տողերու երաժշտութիւնը, յստակութիւնը, զօրութիւնը: Անոր շունչը առին եւ ձեւերը թողուցին:

Նոր հայերէնը յարմար է հաւասարապէս գիտութեան ու գրականութեան. ունի հարստութիւն, յստակութիւն, զօրութիւն, նրբութիւն, ճկունութիւն, քաղցրութիւն ու դիւրութիւն...

Կը ցաւիմ որ մէջբերումներ պիտի չկարենամ ընել այլեւայլ հեղինակներէ՝ իբր ապացոյց ըսածներուս. մարտ ամսուն խաղացած խաղը՝ եւ երկու անգամ, վասն զի մէկ անգամով գոհ չեղաւ, Աւագ շաբթուն վրայ հասնիլը՝ որ մեր ձեռքէն գրիչը կը գողնայ, եւ տեղը ժամակարգութիւնը կը դնէ, ժամանակ չտուն ինծի ընելու ինչ որ կը փափաքէի...

Մտածեցի ուրիշ բան, կամ ըսեմ աւելի կարճ ճամբան: Քովս՝ իմ մէկ շատ ծանօթ բարեկամիս Հ. Տէլիհանեանի՝ գործերէն պատրաստ կային քանի մը հատ, կարեւորներէն...

Այդ բարեկամը՝ սկիզբէն ջերմ գրաբարեան, բայց ապա դրօշակը դարձուցած՝ ջերմ աշխարհաբարեան, թէեւ շատ չափաւոր կարողութեամբ, բայց անչափելի սիրով առ հայ լեզուն ու գրականութիւնը, քանի մը նախափորձերէ վերջ՝

մտածած է պճնել այդ լեզուն մարդկային մտքի ամենէն բարձր արտադրութիւններով, ու թարգմաններ...

Կ'երեւայ թէ յաջողած է իր նպատակին մէջ... եւ ինչո՞ւ չյաջողէր. չէ՞ որ այդ ճակատագրական սիրուն կղզիին մէջ էր որ Մխիթար առաջինը կ'ըլլար աշխարհաբարի վրայ ուշ դարձնող, զայն որոշ ձեւի մը դնող, անոր քերականութիւնը շինելով... ու հոն չէ՞ր որ կը փայլատակէր երկրորդ յարութիւնը հին լեզուին՝ լատինախառն պղծութեան դիակնութենէն՝ Բագրատունիի եւ Հիւրմիւզի ձեռքով...

Եւ աշխարհաբարն ալ՝ Մխիթարով սկըսած, 1843 ին «Բագմամէլ»-ով ըստ բաւականին կանոնաւորուած, ձեւ առած. պէտք է այլեւս գտնուէր մէկը, որ աստուածներուն ալ խօսեցնել տար այն լեզուն:

Գոնէ՝ քանի մը դատաստան՝ հասկցող ազգային գրագէտներէ.

Քէչեան՝ աշխարհաբարի մեծ ախոյեանը, Արամազդը՝ 1912ին կը գրէր «Ուսման վիրայ»-ի մէջ.

«... Դիւցազներգութիւնն անգամ որ երբեք գրաբարի վեհութեան սեփական կազմուածը կը նկատուէր, հիմա գաղտնիք չունի աշխարհաբարի համար... Հ. Տէլիհանեան բարեջան՝ բարեվաստակ վեհութեան Մխիթարեանը յաղթականօրէն հռչակեց աշխարհաբարի կարողութիւնը հին դիւցազներգութեան ամենէն հոյակապ երկերը նոր հայերէնի վերածելու, յաջողութեամբ ի լոյս ընծայելով Հոմերոսի Իլիականին եւ Վիրգիլիոսի Ենէականին աշխարհաբար տաղաչափեալ թարգմանութիւնը, եւ ապացոյցը կատարեալ ընելու համար, աշխարհաբար նոյնչափ յաջող թարգմանութիւնն հրատարակեց նաեւ Դաստոյի Երուսաղէմ Ազատեալին...»

«Հ. Տէլիհանեանի այս երեք թարգմանութիւնները նոր դարագլուխ մը կը բանան աշխարհաբարի պատմութեան մէջ... Այդ Մխիթարեանը աշխարհաբարին ճակատը կը պսակէ ժողովրդապետութեան

1. Որ. Հ. Արսէն ինք է՝ ինքն իր անունը չառնալ համար:

թագովը, մտքի անխտիր ամէն կալուածներուն իշխելու իրաւունքը տալով անոր...»:

Երեքէն վերջ՝ չորրորդ, հինգերորդն ալ եկան. Միլտոնի՝ Դրախտը, եւ Հոմերոսի Ոդիսականը. մին՝ 1913 ին, եւ միւսը 1924 ին...

Իսկ Լէօ սապէս կ'արտայայտուէր.

«Կլասիկները սիրահար է Հ. Տէլիհանեանը: Այս վեհեմտեան դպրոցի յատկութիւնն է, որ ժառանգել է նա իր նախորդներէն: Բայց նախորդներէն նա տարբերուած է նրանով, որ աշխարհաբարն է դարձրել թարգմանութեան լեզուն: Բագրատունին, Հիւրմիւզը գրաբար լեզուի յաղթանակն էին իրագործում, թարգմանելով Իլիականն ու Ենէականը: Իսկ Հ. Տէլիհանեանն նոյնպիսի յաղթանակ վաստակում է մեր աշխարհաբարի համար, որ Բագրատունիների եւ Հիւրմիւզների դարում արհամարհում էր իբրեւ գոհնիկ, «խրմալը», որ լէրէթիշիների լեզուն կարող էր լինել, բայց ոչ երբեք պարնասարնակ մուսաների: Հ. Տէլիհանեան ցոյց տուեց թէ որքան սխալ են եղել իր նախորդները, թէ ինչպէս լաւ կերպով լէրէթիշիների լեզուն կարող է դառնալ Հոմերոսի եւ Վիրգիլիոսի լեզու: Եւ նրա այս գործը մեզ համար աւելի գնահատելի է, քան այն գրաբար հատորները, որոնց մէջ կլասիկները խօսում են շքեղ, բայց վերջնականապէս մեռած, անհասկնալի, անթողովրդական լեզուով...» («Հորիզոն» 1912. թ. 36):

Չօպանեան. «Երուսաղէմ ազատեալ»-ի մասին. «... աւելի բնական, դիւրահաս. շնորհալի տողեր, պատմութեան աւելի գողտր, յստակ ու վայելուչ ոճ, աշխարհաբարի սիրունութիւններն արժեքընելու աւելի կիրթ ու ճարտար ճաշակ կարելի է երեւակայել...»

Ենէականի մասին. «պարզապէս հրաշալի է այդ աշխարհաբար թարգմանութիւնը. մեր աշխարհաբարը այդպէս գործածուած՝ կրնայ մրցիլ գրաբարի հետ»:

Իլիականի մասին. «Իլիականի աշխարհաբար թարգմանութիւն մը թուական

մըն է աշխարհաբարի պատմութեան մէջ: Աշխարհաբարի յաղթանակին վերջնական նուիրագործումն է»:

Վրթանէս Փափագեան՝ յայտնի ռուսահայ գրագէտը կը գրէ. «... Սեդանիս վրայ է ահա այդ երկերից մէկը. Վիրգիլիոսի յայտնի Ենէական դիւցազներգութիւնը... Տասնեւհինգ հազար տողից աւելի այս մեծ գործը հայերէնում բռնել է 573 երես՝ մանր տառերով... Թէ որքան մեծ հաճոյքով է որ կարդում եմ այդ թարգմանութիւնը, ծածկել չեմ կարող: Վարպետ կերպով կատարուած է հայացումը Վիրգիլիոսի այդ դիւցազներգութեան, լեզուն շատ մատչելի է, թիւրքահայ պարզ, սիրուն աշխարհաբար է»:

1910 ի տառնները Կովկաս ահագին շարժում մը սկսաւ. ընկերութիւններ կազմեցին Հոմերոսը թարգմանել տալու, եւն. եւն...: Այդ շարժումին կ'ակնարկէ Փափագեան երբ կը գրէ.

«Մինչդեռ Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը լրագիրների մէջ շեփոյներ է փչում, թէ Հոմերոսն է թարգմանել տալու... հեռուն, վեհեմտիկ Ս. Ղազար կղզում, երեւան է գալիս հայ գրականութիւնը հարստացնող աշխարհաբար մի այնպիսի շարժում, մի այնպիսի հոյակապ գործունէութիւն, որ կարող է Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան նման շատ ընկերութիւնների բերանը բաց թողնել: Մարդ, յիշաւի, չի կարող զսպել իր հիացումը թէ ինչպէս մի իսկ մը հայ կրօնաւորներ, կծկուած այդ փոքրիկ, հայրենիքից հեռու ցամաքի վրայ, շատ աւելի հարստացնում են իրանց մայրենի գրականութիւնը, քան մենք մեր բոլոր ընկերութիւններով ու միլիոնատէր բուրժուաներով, քան մենք մեր բոլոր ինտելիգենցիայով եւ մեծախօս գործիչներով...»

«Չէ՞ որ արդէն վեհեմտիկը անցեալում տուել է գրաբար եւ այժմ էլ տալիս է աշխարհաբար շատ թարգմանութիւններ գասականներից: Ահա աչքիս առաջ են, օրինակ հէնց Դանտէի «Աստուածային

կատակերգութեան» երկու առաջին հատուածներն «Դժոխք» եւ «Քաւարան» աշխարհաբար չափածոյ թարգմանութիւնները, կան Օսսիանի «Քերթուածները», նոր ստացայ նաեւ յայտնի խալացի մեծ բանաստեղծ Լէոնարտի երգերի աշխարհաբար թարգմանութիւնը... Միթէ զարմանալի կը լինի, եթէ վաղը — միւս օր ստանանք Հոմերոսի «Ողիսական»-ին եւ «Իլիական»-ին, Միլտոնի եւ ուրիշ դասականների աշխարհաբար թարգմանութիւնները՝ կատարուած եւ տպուած խնամքով, ուշադրութեամբ եւ հրատարակութիւնը անքնն ածանցած... (Կայծեր 1010. Թիւ 29)....

[Հոս ողբ. Հ. Արսէն Վ. դեռ ուրիշ քանի մը վկայութիւններ ալ յիշելէ վերջ իր գործերու մասին, անցաւ մէջքերէն նմոյշներ իր ձեռած չքնաղ աշխարհաբարէն, եւ անա առաջին նմոյշը Վերգիլիոսի Ենէականէն, ուր Մանտուացի քերթողը չնաշխարհիկ տողերու քնքուշ եւ հոգեխօսիկ հիւստեանով Օգոստոս կայսեր եւ Հոկտաւիայի դիմաց վաղամեծիկ Մարկելոսը կ'ողբայ]:

«Ո՛հ, մարտերու մէջ անյաղթ ա՛յ կորովի. ոչ ոք պիտի անպատուան դէմն ելէր իր քիմացառ՝ թէ եւ հեռի՝ փրթէր ամ Ոսոխիմ վրայ, թէ եւ հեծեալ՝ մտրակէր Կուշտերն իր պերճ եւ փրփրեղախ նըժոյգին. Աւա՛ղ քեզ, հէ՛ք պատանակիկ. թէ երբեք Մնագորոյն ճակատագիրը փշրես՝ Դոն Մարկելոս պիտի ըլլայ. Տըւէք ինձ, Օ՛հ, լիարժեք շուշաններ ինձ տըւէք, Տըւէք ինձի ծիրաններին ծաղկըներ Որ ծաւալիմ վըրան, ու այս ձօներով Գոնէ պննեմ ծածկեմ հոգի՛մ թոռնիկիս, եւ կատարեմ իմ պարտքս այս սին ըսպասով».

Այս վերջին տողերը լսելուն՝ Ոկտաւիա կը մարի ու կ'իյնայ. Ու հիմա լսենք քանի մը տող ալ Իլիականէն. Հոմերոս նմանութիւն մ'ունի ձիու, զոր երկու հեղ կը գործածէ. զայն այնպէս փոխ առած են իրմէ Վերգիլիոս եւ ասկէ ալ Դասոյս. Պարիսն է՝ զոր ձիու կը նմանցնէ Հոմերոս, երգ վեցերորդ. Զէնքերը հագած

դէպ ի պատերազմի դաշտը կը դիմէ Պարիս :

«Սակայն Պարիս չէր յամենար բարձրալարի իր պալատին մէջ. այլ հագած պղնձեղէն ծածկաւոր իր գեղուկարդ փայլուն, Քաղքին մէջէն կը թռչէր ժիր ոտքերով. ինչպէս որ ձի մ'ասպատակիլ՝ մտնում ու զարեւոյժ՝ կապակոտոր կ'ընթանայ Որոտատրոփ դըռոյթներով դէպ ի դաշտ, Դէպ ի ծանօթ գետի մը ջիւղ հոսանքներով, Ուր որ սովոր է լոգանալ, բարձրալիզ՝ Պերճաստորդ խայտանքներով, եւ բաշերն Ուսին վըրայ կը ծածանին, իր ամին Վայելչութեամբ վրայ նագելով սիգապանծ, Ծուկերը զիւր ճապուկ ճեպով՝ ճակերու իրեն ծանօթ արտոններուն կը տանին. Այսպէս Պարիսը Պրիամեան՝ Պերգամոն Բարձր ամրոցէն փայլակեալէտ՝ զինավառ՝ Սրիկներմամ առաջ կ'երթար՝ կայտուելով Ու խաղաղով ցնծութենէն՝ իր ճիւղին Ու ճեպ ի ճեպ ճիւղերուն ժիր ճախրանքով».

Ահա ուրեմն ձեռք՝ զոր առած է մեր նոր լեզուն. նմոյշները զոր բերի, եւ որոնցմէ դեռ շատ ու շատ կարելի էր բերել եթէ զեղծանիլ բարձր գոյութիւն չուներ բառերը մէջ, արդէն բաւականին կը պարզեն միտքս. որ է՝ թէ մեր աշխարհաբարը այլեւս կարող է մարդկային մտքի ամէն մտածում դիւրութեամբ բացատրել, թերեւս աւելի՝ դիւրութեամբ քան հին լեզուին մէջ. եւ այս՝ անհուն օրէն շահեկան, զի լեզու մըն է կենդանի, շարժուն, ճկուն...

Թերեւս գտնուի մէկը՝ որ հարցնէ թէ ինչ գոյն պիտի առնէր արդեօք այդ լեզուն արձակի մէջ...

Բարեբախտաբար նոյն Տէլիհաճեանը ունի արձակներ ալ, որոնցմէ մին պիտի կրնայ մեր հետաքրքրութիւնը գոհացնել. եթէ ներքին յարգելի ունկնդիրները՝ այդ զբերն մէկ զլիւն մաս մը պիտի կարդային՝ որպէս զի որոշակի տեսնուէր՝ քանի որ խօսքս հայերէն լեզուին վրայ է՝ թէ հասարակապէս արձակի մէջ ալ մեր լեզուն կրնայ դիմանալ ամէն արտայայտութեան.

«Յիսուս Սիմոնի տունը ճաշի նստած է. կը մտնէ մեղաւոր կինը իր փակ շի-

շով, կուրծքին սեղմած, երկչոտ եւ շըր-շահայեաց ինչպէս աղջնակ մը որ առաջին օրը դպրոց կը մտնէ, ինչպէս արձակուած մը առաջին վայրկեանին երբ դուրս է բանտէն. կը մտնէ հոտաւետ շիշով, առանց խօսելու, եւ կը վերցնէ աչուին վայրկեան մը լուկ. այս վայրկեանը կը բաւէ տեսնելու համար՝ թարթիչներուն զարկին մէջէն՝ տեղն ուր նստած է Յիսուս. կը մօտենայ նստարանին, եւ սրբունքները կը դողան. կը դողան ձեռքերը, կը դողան նուրբ արտեւանները. ըր, ձունկերը — վասն զի կը զգայ թէ ամէնքն իրեն կը նային, թէ մարդոց այնքան բերեւ յառած են իր վրայ, հետաքրքիր իր գեղեցիկ վէտ վէտ մարմնոյն եւ անոր՝ զոր ընելու վրայ է:

Նէ կը կոտրէ ալապաստեայ շիշին վիզը եւ իւզին կէսը կը թափէ Յիսուսի զլիւն վրայ : Խոշոր ծանր կաթիլները կը փայլին մազերուն վրայ ինչպէս քակուած գոհարներ : Սիրուհի իր ձեռքերով զանգուրներն ի վար կը սփռէ ականակիտ իւզը, եւ կանգ չ'առնելով մինչեւ որ ամէն մազ չի թրմուի, չի քնքշանար, չի շողջողար : Ամբողջ սենեակը կը լեցուի այն անուշ հոտով. ամէն աչք փակ է ապշուածութեամբ :

Կինը՝ միշտ լուռ՝ կ'առնէ բերանը բաց ամանը եւ կը ծնրաղլէ խաղաղութիւն բերողին առջեւ : Կը թափէ ափին մէջ մնացած իւզը եւ կ'օծէ յուշիկ յուշիկ աջ ոտն ու ձախ ոտքը, ուշադիր փափկութեամբ մօրկան մը որ կը լուայ առաջին անգամ իր առաջին ծագուկը : Յետոյ ալ չի կրնար դիմանալ, չի կրնար ինքզինքը բռնել, չի յաջողիր զսպել խեղդիչ գոլովանքին կոհակը որ կը ճնշէ սիրտը, կը սեղմէ կոկորդը, կ'ուռեցնէ աչքերը : Պիտի ուզէր խօսիլ, ըսելու համար թէ Երածը շնորհակալութիւն մըն է, պարզ, մաքուր, սրտագին շնորհակալութիւն մը այն բարիքին համար՝ զոր ընդունած է. նոր Լոյսին համար որ բացած է իր աչքերը : Բայց ուր պիտի գտնէր այն լուսին բոլոր մարդոց առջեւ խօսքը զոր

պիտի ըսէր, խօսքերը արժանի անհուն շնորհին, արժանի իրեն : Եւ դարձեալ իր շրթները կը դողան, այնպէս որ պիտի չկարենար արտասանել իրար կապուած երկու վանկեր. իր խօսքը ուրիշ բան պիտի չըլլար եթէ ոչ թոթովանք մը՝ հեղձամղձուկ եւ կցկտուր : Այն ատեն, չկրնալով բերանով խօսիլ, կը խօսի աչքերով. իր արցունքները կ'իջնեն մէկիկ մէկիկ, շիթ շիթ, արագ ու տաք, Յիսուսի ոտքերուն վրայ, իբրեւ այնքան լոկկ ընծաներ իր երախտագիտութեան : Այն լացը կ'ազատէ սիրտը ճնշումէն. արցունքները կը զովացնեն իր նեղութիւնը. չի տեսնել եւ չի զգար այլեւս ոչինչ, այլ միայն անբացատրելի հեշտութիւն մը, զոր երբեք ճանչցած չէ մօրը ծունկերուն վրայ, եւ ոչ ալ մարդոց զբոսկրուն մէջ, կը թափանցէ մինչեւ արիւնը, կը պատճառէ իրեն սարսուռ եւ նուազում, զայն կը խոշտանգէ իր հատու հեշտութեամբ, կը լուծէ ամբողջ իր էութիւնը ծայրագոյն յափշտակութեան մը մէջ, ուր ուրախութիւնը կը տանջէ եւ ցաւը կը ցնծացնէ, ուր ցաւն եւ ուրախութիւնը միակ զարհուրելի բան մըն են :

Նէ կ'արտասուէ այն արտօսով իր երբեմնի կեանքը, իր երէկի ողորմելի կեանքը : Կը մտածէ իր խեղճ միսին՝ աղտեղացած արունքէն : Ամէնուն ստիպուած է եղեր ժպտիլ, ամէնուն ընծայել իր բրդգգուած անկողինը, իր հոտաւետ մարմինը : Ամէնուն հետ կեղծել հաճոյք մը՝ զոր չէր զգար, ցուցնել սուտ պէտք մը՝ գոհունակութեան անոնց՝ որ զինքը կ'անարգէին, անոնց՝ զորս կ'ատէր : Քնացեր է քովիկը գողին՝ որ գողցած է իրեն վըճարելու համար. համբուրեր է մարդասպանին եւ փախստականին բերանը. ըստիպուած է եղեր հանդուրժել զինովին միսիչ ու քաւքնելի շունչին, զզուելի քմահաճոյքներուն :

Երբեք ամառնային անուշակ գիշեր մը, երբ արեւելքի մեծ երկինքը փայլատակում մըն է շողիւններու, նէ ընդունուած չէ փեսայէ մը՝ որ զինքն ընտրած ըլլայ՝

կոյս կոյսերու միջեւ, որպէս զի իրեն հետ մէկ էակ ըլլայ մինչեւ մահ, եւ զինքն համբուրէ իր բերնին բոլոր համբոյրներովը: Նէ դուրս է հասարակութեանէն եւ օրէնքներէն: Կտրուած իր ժողովուրդէն, բաժնուած ամէնքէն: Կինները կը նախանձին եւ կ'ատեն զայն. մարդիկ կը ցանկան անոր ու կ'անուանարկեն զայն»:

Ահա մեր աշխարհարարին այսօրուան վիճակը. լեզուն հասած է իր հասնելիք տեղը: Պէտք է զայն զործածել գիտնալ, պէտք է զայն սորվիլ. զի աշխարհարար ըսելով՝ չկարծենք թէ առանց սորվելու, առանց ուսումնասիրելու կրնանք ուզածնիս ընել, խաղալ լեզուին հետ. պէտք է լաւ սորվիլ կանոնները զոր ունի ան, պէտք է մանր զննել երկնաւորումները՝ որ այդ լեզուին ոսկի զարդերն են. բայց այս ամէնը կ'ըլլայ այն ատեն՝ երբ լաւ

կը ճանչնանք մեր հին լեզուն, ազնիւ լեզուն. եւ այն ատեն շատ աւելի զիւրին կ'ըլլայ այդ ազնուութիւնը հագցընել նաեւ նոր լեզուին...

Սիրենք այս լեզուն, ջանանք ուղիղ զրել այս լեզուն. այս է մեր պարծանքը՝ մեր ամենէն մեծ հարստութիւնը որ եւ իցէ ազգի հանդէպ:

Մենք՝ զաւակներն ենք ազնիւ լեզուն ստեղծողներուն. իրը արժանաւոր զաւակներ անոնց՝ տանք մենք ալ մեր նոր լեզուին այն ազնուութիւնը, որպէս զի մեր թոռներն ալ ըսեն օր մը մեր աշխարհարարին վրայ խօսած ատենին...

Այս ազնիւ լեզուն ստեղծող ազգը չի մեռնիր, չի կրնար մեռնիլ...

Կեցցէ ուրեմն հայ լեզուն, կեցցէ հայ ազգը...

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՈՂԲ. Հ. ԱՐՍԷՆ՝ ԻՐ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՈՒՍՈՒՑՁԻՆ

Ալիշանի, չիւրմիւզեանց եւ մեր մախնի չարց սիրախառն աւանդութեամբ մէկ մտոյշմ է ստորիւ մեր տուածը. Հ. Թադէոս Վ. Թովմաճամի մաղթողականիմ է որ Հ. Արսէն կը պատասխանէ այն խոր յարգանքով եւ վառ սիրով որուն արժանի էր իր հայերէնի ուսուցիչը, Գեղեցիկ զգացումներով շնորհիմ քով կարելի չէ չտեսնել Բագրատունւոյն հաւատարիմ աշակերտը՝ այդ ծոյլ եւ վսեմ լեզուիմ մէջ, եւ բռնայամգի ցարտար պատշաճեցումներովը. ԽՄԲ.

Հ. ԹԱԴԷՈՍ Վ. Թ. ԱՌ. Հ. ԱՐՍԷՆ

ԱՌ. ՍԻՐԵՆԻՆ ԽՄ ՀՈԳԵԿԻՑ
Վ. Հ. ԱՐՍԷՆ ՎԱՐԴ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ
ՈՒՂԵՐՁ Ի ՏՕՆԻՆ

Դէտ Մուսայիս յԱլիմբոս
Եւ ի տանթեանդ Լիմբոս,
Այսօր հասեալ կայ բամբեր՝
Վարանելումս անհամբեր.
«Կարճեալ թըզկացն ըզպոռտ»
Հատ վըճիւ Հայրն Ամպորտ,
Նախնոյդ բազմել առ զահոյս
Իմաստնաճեմ, արքայոյս»:
Փափկիկ շնորհաց ցերբ ոլոր
Նօթճէ ամաց Գեզ բոլոր,
Յորչափ յԱնունդ Հայր Արսէն
Անդրալերինքըն սարսեն,
Ի շարս երկոց տոհմաջան,
Հըրճուեսցի՝ Գոյդ Թովմաճան:

Վ. ԵՆԵԱԿԻ, 18 - Բ - 903

Հ. ԱՐՍԷՆ՝ ԱՌ. Հ. Թ. Վ. ԹՈՎՄԱՃԱՆ

ԱՌ. ՍԻՐԵՆԻՆ
ՎԱՐԺԱՊԵՏՆ ԻԻՐ
ՇՆՈՐՀ ԲԻԻՐ
ՆԻ ՀԱՄԲՈՅՐ

Մինչ ուշ ի կուրծս յԱլիմբոս
Ու Ալիկերեայն ի Լիմբոս
Ընդաճէր սիրտս անհամբեր,
Գայր հասանէր ինձ բամբեր.
Ոչ ի մըռունչ ամպորտ,
Ոչ ի մաղթանքս պոռտ,
Այլ սէր ի սիրտ առ զահոյս
Սըրտիս, հոգւոյս լիայոյս...
Կենացըս շունչ ցերբ ոլոր
Հիւսէ ամաց ինձ բոլոր,
Յորչափ շընչէ Գոյդ Արսէն՝
Ու Անդրալերինքըն սարսեն,
Շնորհակալեօք տոհմաջան
Զիւր սիրեսցէ Թովմաճան:

19 Փետր. 1903